

ПРО ЦЕНТР ВИГОТОВЛЕННЯ ПЛАСТИНОК ІЗ ЗОБРАЖЕННЯМИ КОМАХ ТА ТВАРИН ІЗ СКІФСЬКИХ КУРГАНІВ ПІВНІЧНОГО ПРИЧОРНОМОР'Я

На міжнародній науковій конференції “Музейні читання” 2000 р. О.В. Триколенко виступила з доповіддю і опублікувала статтю про зображення маленьких степових істот на золотих платівках жіночого головного убору із Мелітопольського кургану (рис. 1)¹. Звернутися до цієї теми порадив видатний археолог

Рис. 1. Платстинка із зображенням оси і павука з Мелітопольського кургану.

Є.В. Черненко, який вважав, що на платівках зображений якийсь вид павуків-тарантулів, поширений на півдні України. Оскільки нам, як художникам, зрозумілі творчий хід від задуму і збору матеріалу та процес

втілення, ми теж завжди дотримувалися думки про те, що мотив протиборства двох істот є натурним, побаченим у природі, найвірогідніше, степової зони півдня України. У проведеному дослідженні доводилося, що це саме так, хоча зображені на платівках створіння стилізовані. Проте комплекс питань пов'язаних з цими платівками бачився нами значно ширше й потребував подальшої роботи. Одразу було зрозуміло, що тема не зводиться тільки до з'ясування видів, хоча це дозволяє окреслити певну територію, і, відповідно, зробити вірогіднісні висновки стосовно місця виготовлення платівок у Північному Причорномор'ї. Тоді ж після доповіді на конференції Л.С. Ключко поставила питання про розміщення такої войовничої сценки саме на жіночому головному уборі, на яке О.В. Триколенко пообіцяла відповісти у наступних статтях про ці пам'ятки.

У цьому жіночому похованні виявлені також однотипні платівки із зображенням лева і пантери, які й на умовній реконструкції розміщують однаково на одному головному уборі (рис. 2). Відома ще платівка із зображенням двох зайців, що сидять, обернені один до одного, яка була знайдена у кургані в селі Ново-Ніколаєвці

Рис. 2. Пластинка із зображенням лева і пантери з Мелітопольського кургану.

або Шульговці Мелітопольського повіту (рис. 3)². Її ми теж вважаємо однотипною з наведеними (особливо з зображенням лева і пантери): вона такого ж розміру, тварини подібно закомпоновані й зображені — теж збоку, промальовані їхні характерні виразні, добре прочитувані силуети, так само верхній і нижній краї обрамляють стрічки, оздоблені псевдозерню. Очевидно, що до пограбування таких платівок у похованні було багато.

Рис. 3. Пластика із зображенням двох зайців з кургану в селі Ново-Ніколаєвці або Шульговці Мелітопольського повіту.

Рис. 4. Сцена протистояння лева і пантери на ампіку з кургану Три Брати.

У художньому плані мелітопольські платівки з протистоянням лева і пантери багаті похідними від зображення на ампіку — золотій діадемі, — із жіночого поховання кургану Три Брати біля Керчі (рис. 4). Сюжетна сцена прикраси — протистояння лева і пантери, в напружених, готових до сутички позах, у вигляді стрічкового фриза орнаментально повторена дев'ять разів. Рух, коли кішка пружно присідає на передню ліву лапу, а праву напружено піднімає трохи вгору в готовності до нападу або до відсічі — дуже характерний, красивий і виразний. Цілковита подібність художнього відбору в цих творах не може бути збігом: зокрема, рух лапи та закручений хвіст. Ми неодноразово подовгу спостерігали за поведінкою левів та леопардів у зоопарку. Вони ніколи не закручують хвіст у кільце. Це характерно тільки для деяких собак. Художник показав, а інший художник повторив, такий ефектний хоча й невластивий рух, задля композиційної доцільності при збереженні пропорцій та ще більшого посилення відчуття напруги. Зображення ж на ампіку, очевидно, у свою чергу може походити або від скульптурного твору, що був відкритий у Сідоні — так званого “Саркофагу Олександра” (на одній з торцевих частин зі сценою полювання є подібне зображення пантери)³, або від невідомого твору, на якому і був розроблений цей рух та стилізація хижаків з родини котятчих. Ампік виготовлений на високому художньому рівні, сильним майстром-аніمالістом. Художні особливості не

виключають того, що прикрасу (або найважливіші підготовчі матеріали, бронзова матриця та ін.) могли привезти зі значного еллінського художнього осередку, зокрема, Сідона.

Достатньо схоже протистояння бачимо на кінці золотої обкладинки піхов меча з кургану Товста Могила, хоча лапа піднята тільки у пантери. Далі в композиції, за пантерою, розміщена теж подібна їй фігура великого котячого хижака, який напав на оленя. А також, фігурі лева подібні фігури (обернені в той самий бік та в протилежний) левів і пантер, що зображені нападаючими на різних тварин на золотій обкладинці горита з Мелітопольського кургану та фігура лева золотої пластини з села Вовківці Сумської області (рис. 5, 6)⁴.

Рис. 5. Зображення лева на обкладинці горита з Мелітопольського кургану.

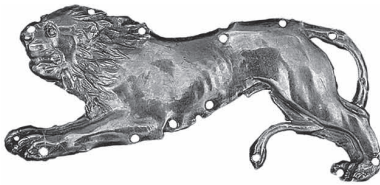

Рис. 6. Золота пластинка із зображенням лева з кургану поблизу с. Вовківці.

Фігура лева, який розміщений навпроти дикого кабана й хоче на нього напасти, мелітопольського горита та пластини у вигляді лева з села Вовківці тотожні настільки, що не тільки зв'язок між ними не викликає сумнівів, а й є потреба вивчення обох пам'яток стосовно використання однієї і тієї ж матриці.

Для такого спрощеного повторення фігур великих кішок майстру пластинок достатньо було бачити матрицю для виготовлення інших творів. Зазначимо, що подібні проміжні етапи виготовлення торевтики, різні допоміжні напрацювання, такі як форми, можливо, пробні відливки та ін. могли бути (особливо за часів розквіту) значним джерелом поширення художньої інформації, творчими зразками та підказками.

У багатьох котячих хижаків наведених пам'яток, в тому числі й левів мелітопольських пластинок, рух хвоста (у деяких і задніх лап) такий як у пантери “Саркофага Олександра”.

Про те, що цей мотив був популярним на Боспорі, свідчить і така дотична аналогія, як прикраси від саркофагу — зображення лева і левиці (рис. 7). Граф Бобринський 1891 року сам досліджував могили згладженого кургану та скупив у гра-

біжників пам'ятки, розграбовані ними зі старовинного некрополя, що розташовувався на Хаджимушкайській вулиці Керчі, де неодноразово відкривали древні могили. Серед скуплених речей опубліковані досить крупні гіпсові фігурки лева і левиці — оздоби дерев'яного саркофагу, який датують III-I ст. до н.е.⁵ Таке декорування саркофагу перегукується з традиціями скульптурного вирішення саркофагів Сідона. В Керчі відкрито адаптований місцевий варіант, зроблений з відносно простих матеріалів. Саркофаг, безперечно, виготовлено у Пантікапеї. Сюжет був популярним, очевидно, впродовж досить тривалого часу. Зокрема, в цих фігурках можна бачити територіальні й часові трансформації. Незмінна схема: лев і левиця (леви, лев і пантера) стоять одне навпроти одного в погрозових позах з піднятими лапами, тими, які рельєфно виглядають далі від глядача, так, що піднятими є їхні зустрічні лапи, у лева — ліва, у левиці — права. Проте самі фігурки могли komponувати по різному: на ампіку лев справа, на мелітопольських платівках — зліва. В іншому у гіпсових фігурок є свої особливості: котячі хижачки не присідають на передні лапи, голови повернуті у фас, хвости не закручені, у левиці підкреслені сосці, наповнені молоком. Майстер цих фігурок, як і майстер платівок, живих левів, напевне, ніколи не бачив.

Рис. 7. Гіпсові прикраси від саркофагу.

Хочемо зазначити, що відлуння античних сцен з левами величезне у подальшому культурному спадку, зокрема Візантії та Київської Русі, що в свою чергу глибоко проник у народне мистецтво. Тут сцена могла по-різному видозмінюватися. Зокрема, нашу увагу привернула вишивка полотняного рушника

першої половини XIX ст. з Ярославля. На ньому два леви з гривами показані обабіч дерева життя, а з їхніх лап ростуть квіти; китиці на кінчиках хвостів теж стилізовані як великі квітки (рис. 8)⁶.

Рис. 8. Рушник першої половини XIX ст. з м. Ярославль.

Впродовж кількох років влітку С.Т. Триколенко працювала в геологічній науковій експедиції в Керчі, в районі античного Пантікапею. Ця частина природного оточення не зазнала значних змін (рис. 9). Фауна Булганакса, подібні істоти та їх взаємовідносини дуже характерні.

Рис. 9. Булганакський степ. В центрі – водойма, по краях якої багато осиних нір (фото С.Т. Триколенко).

Перебуваючи там, вона змогла з упевненістю встановити, що на платівках з маленькими істотами зображена, взята з природи Булганакського степу сценка добування дорожньою осою виду *криптохіл червонуватий* павука для забезпечення їжею своєї личинки (рис. 10). Складалося враження, ніби

Рис. 10. Оса *Cryptocheilus rubellus* (кріптохіл червонуватий) тягне самку павука виду *Hogna radiata* (фото С.Т. Триколенко).

часового провалля: так само як і двадцять чотири століття тому оса тягне павука по порепаній землі Булганака. Це в свою чергу дозволило переконатися в тому, що виготовлені вони були, очевидно, саме в Пантікапеї, а також з'ясувати важливі аспекти життєвої філософії скіфів⁷. Ці пластинки відрізняються тим, що істоти на них показані зверху. В художньому плані саме так вони виглядають виразно, звично, знаково. Показ великих котячих хижаків і зайців збоку в профіль, та оси з павуком зверху, є змалюванням з тих точок, з яких люди, зазвичай, їх бачать.

Рис. 11. Заєць в Булганакському степу (фото С.Т. Триколенко).

Ми вважаємо, що майже в готовому вигляді також взята з природи сценка з двома зайцями, що сидять один навпроти одного, зображена на пластинці, знайдений у кургані в селі Ново-Николаєвці або Шульговці на Мелітопольщині. З тварин у Булганакському степу водяться зайці; навідуються, коли є зелена трава (рис. 11). Їх досить помітно навесні. О цій порі дуже часті їхні шлюбні сутички. Буває, що зайців багато влітку, в час, коли починають активно пересуватися підрослі зайченята.

Кургани Три Брати, Мелітопольський, Шульговський територіально близькі, розташовані біля Керчі та у Приазов'ї. Очевидно, десь на території Приазов'я міг мешкати царський скіфський рід, для представників якого були замовлені ці пластинки. А майстра ампіка та майстра платівок, вірогідно, пов'язували художні контакти, включаючи різні аспекти цієї справи⁸.

Мелітопольські та Шульговська платівки нескладні в художньому плані, й зовсім прості у ремісничому виконанні: куванням був зроблений золотий лист, з якого тисненням виготовлені заготовки пластинок, прорізані фонові ділянки. Всі вони можуть вважатися зробленими одним боспорським майстром або в одній майстерні, у Пантікапеї. Це, напевне, був представник не першого покоління грецьких майстрів, які працювали в місті, відрив від провідних центрів, й відповідно, шкіль метрополії — очевидний. Його художній професійний

рівень був відносно невисоким, на рівні перемальювання (приміром: зі сцени на ампіку або інших для сцени на пластинках), й досить близького змальювання з природи (платівки з осою і павуком та платівка з зайцями); видно, як він тримається за зразок та природу. Проте, видно і художні схильності, народна обдарованість. За тим, як він провів художній відбір, бачиться здібний ремісник, якому доводилося працювати в силу своїх можливостей у певних обставинах.

Значний інтерес становить послідовність появи сюжетів, як на рівні самих конкретних прикрас, так, особливо, на рівні тем у цілому. Складається враження, що в семантиці зображень відображені різні нашарування скіфської духовності: зображення зайців можна віднести до більш давніх і традиційних (вони є на різних давніших пам'ятках), осі з павуком — до скіфських за змістом та оформлених еллінськими майстрами, лева з пантерою — пізніших, суто еллінських за художнім втіленням, за змістом антикризованих, хоча теж осмислених у скіфській ідеології. За формою ж такі дуалістичні, "геральдичні" протистояння істот дуже давні й винятково виразні і в східному і в середземноморському мистецтві.

Дещо заплутаним, не чітко визначеним, бачиться розміщення різних платівок на одному жіночому головному уборі з гробниці Мелітопольського кургану. З одного боку, таке поєднання здається певною мірою випадковим. Наприклад, майстер виготовляв досить багато різних заготовок, які розміщував потім шляхом підбору. Певні групи пластинок були однотипними, якусь групу можна було доробити. Набірним з відносно простих широко вживаних платівок геометричного типу є, зокрема, комплекс оздоб одягу з того ж поховання Мелітопольського кургану. Однак безперечним є те, що скіфи замислювалися над змістом. Зокрема, на багатьох головних уборах простежується прагнення поєднати зображення кількох класів тварин та рослини. У них існувало своє розуміння складності, ступінчастості світобудови де людині, великим і маленьким тваринам, комахам, рослинам відводилися певні місця. Цей принцип найяскравіше виражений на пекторалі з кургану Товста Могила, де у верхньому ярусі посередині зображені люди, далі — коні, корови, вівці, кози, пташки, а нижній ярус замикають зображення зайців та пар коників; є і ярус із зображеннями рослин.

Примітки:

- ¹ *Триколенко О.В.* Ажурні золоті платівки з зображеннями маленьких степових істот (до вивчення знахідок із Мелітопольського кургану) // Музейні читання: Мат. наук. конф. Музею історичних коштовностей України. – К., 2001. – С. 63–71.
- ² ОАК за 1891 г. – Спб, 1892. – С. 69–71, рис. 51.
- ³ *Bol Renate.* Alexander oder Abdalonymos? // *Antike Welt.* – 2000. – № 6 (31. Jahrgang). – S. 585–599. На кількох рисунках до цієї статті можна побачити різні боки “Саркофагу Олександра”.
- ⁴ *Ганина О.Д.* Київський музей історичних коштовностей. – К.: Мистецтво, 1974. – С.196, рис. 15, 28–29.
- ⁵ ОАК за 1891 г. – С. 31–33, 54–56, рис. 36, 37.
- ⁶ *Попова Л.* Ярославские мотивы. / Комплект из 15 цветных открыток. – М.: Планета, 1983.
- ⁷ Аргументація цього викладена нами в окремій статті “Золотые пластинки с изображением осы и паука из Мелитопольского кургана и их связь с реальностью”, зданій до друку в редакцію журналу “Вестник древней истории” 15.03.2011.
- ⁸ Майстер може означати: керівник групою ремісників і учнів, які працюють в одній майстерні.